

Ю. В. Кошиль*

РОЛЬ КАУЗИ У ТЛУМАЧЕННІ ДОГОВОРУ

Потреба у тлумаченні змісту договору існувала завжди. Вона викликана як об'єктивними (недосконалість юридичної техніки, колізії в законодавстві), так і суб'єктивними (умисне насичення договору розмитими нечіткими формулюваннями, які не дозволяють однозначно вирішити питання про права та обов'язки суб'єктів договору, його зміст в цілому та окремі умови) чинниками.

У сучасних умовах надзвичайного урізноманітнення договірних відносин традиційні інструменти тлумачення часто виявляються недостатніми для з'ясування змісту договору. В цьому випадку в якості альтернативного інструменту може використовуватися кауза правочину.

Вітчизняна наука цивільного права на різних етапах свого розвитку приділяла неоднакову увагу тлумаченню договорів. У дореволюційний період у рамках загальних досліджень його розглядали Г. Ф. Шершеневич, Й. О. Покровський, Є. Годеме та інші дослідники. В радянські часи, у період розквіту планової економіки та практичної відсутності договірної свободи, цього питання в рамках вирішення проблеми недійсності правочинів певним чином торкалися О. С. Іоффе, Н. В. Рабинович, І. Б. Новицький, В. А. Ойгензіхт. В сучасній цивілістиці увагу йому приділяють С. В. Сарбаш, О. П. Сергеев, Ю. К. Толстой, Н. С. Кузнецова та інші дослідники. Проте питання ролі та значення каузи правочину у тлумаченні договору практично не досліджувалося. Вказує на його значимість О. В. Кашанін¹.

Цивільний кодекс України вперше законодавчо врегулював питання тлумачення правочинів і договорів. В процесі формування судової практики з тлумачення важливого значення набуває визначення можливості застосування нетрадиційного для вітчизняного права засобу тлумачення — каузи правочину.

Завданням статті є визначення ролі та значення каузи у тлумаченні договору, аналіз доктринальних положень з цього питання та оцінка досвіду інших країн.

Будь-який договір являє собою реалізацію намірів сторін у встановленій законом формі з метою досягнення певних цілей. Умовно можна говорити, що внутрішня воля сторін договору є його змістом, сутністю, а волевиявлення — формою прояву цього змісту. В тому разі, коли форма вияву внутрішньої волі та її зміст незрозумілі, або вони викликають істотні сумніви, виникає потреба у тлумаченні змісту договору. Вона може задовольнятися декількома шляхами: визнання незрозумілою умови неіснуючою; буквальною застосуванням такої умови або через спробу з'ясувати дійсне значення, яке сторони планували вкласти в неї².

Проблема тлумачення договору була відома ще римському праву. Спочатку римські юристи використовували досить радикальну формулу: "Хто говорить одне, а хоче іншого, той не говорить того, що означають його слова, тому що він цього не хоче, але й не говорить того, що хоче, тому що не ті слова говорить"³.

© Кошиль Ю. В., 2007

* аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

¹ Кашанін А. В. Кауза гражданско-правового договора как выражение его сущности // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 104.

² Сарбаш С. В. Некоторые тенденции развития института толкования договора в гражданском праве // Государство и право. — 1997. — № 2. — С. 39.

³ Римское частное право: Учебник / Под редакцией И. Б. Новицкого и И. С. Перетерского. — М.: Юристъ, 1996. — С. 316.

У подальшому поширення набули два інших основних підходи: буквальне тлумачення та з'ясування умов договору і встановлення дійсних намірів сторін. Історично більш давнім вважається буквальне тлумачення, яке надавало перевагу волевиявленню сторін⁴.

Римське право визнавало пріоритет автентичного тлумачення (тлумачення правочину особою, яка його вчинила). Але такий спосіб є не завжди прийнятним, особливо при тлумаченні двосторонніх договорів. При неможливості автентичного тлумачення застосовувалося судове, яке найчастіше зводилося до з'ясування граматичного значення слів, звичайного для даної місцевості. Особа, яка стверджувала, що вживала слова в іншому, ніж звичайне, значенні, повинна була це довести.

Якщо ж і після з'ясування граматичного значення слів залишалися сумніви щодо їх змісту, перевага надавалася тлумаченню, яке найбільш повно відповідає *природі* та *меті* правочину, і при якому він може отримати дійсність та силу, оскільки важко припустити, що розважлива людина, виражаючи свою волю на укладення правочину, насправді не хотіла нічого вчиняти. "*Quoties idem sermo duas sententias exprimit, ea potissimum accipiatur, quae rei gerendae aptior est*" — "Коли промова має два смисли, повинен бути прийнятий той, який зручніший для здійснення правочину".

Загальним правилом тлумачення договорів у законодавстві дореволюційної Росії також було буквальне тлумачення. У випадку недостатності такого тлумачення використовувалися критерії *кінцевої цілі*, *намірів сторін* та доброї волі⁵. Але дослідники вважали буквальне тлумачення не виправдано звуженим і пропонували тлумачити договір саме за *намірами сторін*⁶. Крім того, одним із способів тлумачення було з'ясування *сутності* договору, його *основного предмету*⁷.

Під впливом новітніх кодифікацій в Європі, особливо в Німеччині, підхід до тлумачення змінюється⁸. Договори повинні тлумачитись за критеріями *змісту*, доброї совісті та *намірами сторін*.

У радянській цивілістиці з об'єктивних причин проблемі тлумачення не приділялося багато уваги, вона розглядалася в межах питання про співвідношення волі та волевиявлення. Було сформульовано три основні позиції з цього питання. Прихильники пріоритету волі стверджували, що саме внутрішня воля є основою правочину⁹. Послідовники протилежної теорії перевагу надавали волевиявленню, оскільки правочин — це, перш за все, дія особи, а тому юридичні наслідки пов'язуються саме з зовнішнім виявом волі особи, волевиявленням. Завдяки цьому можливо досягти стійкості правочинів та цивільного обороту в цілому¹⁰. Третя група дослідників намагалася поєднати волю та волевиявлення, проголошуючи їх єдність неодмінною умовою дійсності правочину¹¹.

Сучасній доктрині цивільного права відомі два основні протилежні підходи до тлумачення змісту договору: *теорія волевиявлення* та *теорія волі*. Одряду

⁴ Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. — М.: Международные отношения, 1998. — Ч. 2. — С. 107.

⁵ Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Часть третья: Договоры и обязательства. — М.: Статут, 2003. — С. 135-137.

⁶ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. — М.: СПАРК, 1995. — С. 314.

⁷ Сарбаш С. В. Указ. работа. — С. 40.

⁸ Там же. — С. 40.

⁹ Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1960. — С. 7.

¹⁰ Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность. — М.: Госюриздат, 1954. — С. 22.

¹¹ Иоффе О. С. Советское гражданское право. Курс лекций. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1958. — С. 223.

зауважимо, що на практиці в процесі тлумачення майже завжди використовуються як об'єктивні, так і суб'єктивні критерії. Тому варто говорити про *переважаючий принцип тлумачення* в тому чи іншому правопорядку, оскільки такий розподіл завжди залишатиметься досить умовним.

Згідно першого підходу, який в цілому розділяється англійською та німецькою цивілістичними, при тлумаченні договору перевага надається зовнішнім проявам волевиявлення, оскільки для стабільності цивільного обороту внутрішня воля може мати значення лише настільки, наскільки вона не виходить за рамки звичайного правового змісту, який надає своєму волевиявленню розумна людина.

Хоча дослідники вважають, що німецька цивілістика використовує і теорію волі, а протиріччя між цими двома підходами так і не були подолані¹², вона все ж тяжіє до “теорії волевиявлення” (*Erklärungstheorie*) чи “вольової теорії” (*reine Willenstheorie*).

Англосаксонська правова сім'я, внаслідок притаманних їй особливостей, приділяє значно менше уваги доведенню пріоритету волевиявлення над внутрішньою волею при тлумаченні договорів. Вона використовує інший правовий інститут — поняття умов, які маються на увазі (*implied terms*). Цей інститут надає суддям досить широкі повноваження. Вони можуть відступати від встановлених правил тлумачення, змінювати чи додавати нові договірні умови тощо. Основним принципом тлумачення в даному випадку виступає з'ясування позиції пересічного громадянина, алгоритму його дій в аналогічній ситуації.

Другий підхід, навпаки, визнає пріоритет внутрішньої волі, обґрунтовуючи це принципом автономії волі, відповідно до якого лише внутрішня воля суб'єктів права породжує правові наслідки та виступає джерелом юридичної сили договору. Цей принцип найбільш послідовно реалізується у французькій юридичній практиці.

Французький Цивільний кодекс містить багато правил тлумачення, цінність яких видається досить сумнівною, оскільки переважне значення у тлумаченні договорів має судова практика та доктрина¹³. В кожному окремому випадку суддя вивчає та оцінює обставини конкретної справи і тлумачить положення договору, виходячи зі свого внутрішнього бачення та переконання. Як правило, судді посилаються лише на ті законодавчі правила тлумачення, які наразі підходять для вирішення саме цієї справи. Акцент робиться, перш за все, на з'ясуванні *загальних намірів (волі) сторін* (“*commune intention des parties contractantes*”), а не буквальному тлумаченні смислу слів¹⁴. І лише у разі неможливості визначення дійсних намірів сторін повинна встановлюватися так звана “гіпотетична воля сторін”, те, що з урахуванням усіх обставин має розцінюватися як розумне волевиявлення сторін. Отже, суддя в будь-якому випадку повинен враховувати об'єктивні чинники, а також буквальне тлумачення положень договору. Це жодним чином не заперечує того, що у підсумку для обґрунтування свого рішення суддя наведе принцип загальних намірів сторін¹⁵.

Цікавим з огляду на тему даної статті є питання про заповнення прогалин договору. Якщо вирішити не врегульовані у договорі моменти за допомогою законодавчих положень неможливо, судді застосовують додаткове (доповнююче) тлумачення. У цьому разі діє наступна формула: суддя повинен виявити та взяти до уваги все те, про що сторони мовчали, але що повинно бути в договорі

¹² Цвайгерт К., Кетц Х. Указ. работа. — С. 110.

¹³ Там же. — С. 108.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. — С. 109.

зафіксовано, враховуючи його *кінцеву мету*¹⁶, з'ясувати гіпотетичну волю сторін¹⁷. Роль каузи в цьому випадку очевидна.

З проведеного аналізу випливає, що разом із традиційними способами (автентичне, буквальне тлумачення, співставлення окремих умов договору з його змістом в цілому, врахування ділових відносин сторін тощо) важливу роль у тлумаченні відіграють *з'ясування намірів та цілей сторін*, визначення *основної мети, правової природи*¹⁸ або *сутності договору* тощо. Всі названі елементи так чи інакше відображаються у каузі. Таким чином, кауза, визначаючи вид договору та його особливості, дозволяє якщо не вирішити проблему до кінця, то багато в чому поєднати два наведені вище протилежні підходи до тлумачення.

Зрозуміло, що кауза в багатьох випадках сама потребує тлумачення. Але після з'ясування вона являє собою єдність об'єктивного і суб'єктивного. З одного боку, в основі каузи лежать суб'єктивні наміри сторін, ті цілі, яких сторони бажають досягти, укладаючи договір. З іншого, ці наміри повинні бути викладені у певній формі й акцептовані відповідно до вимог закону.

Ст. ст. 213, 637 Цивільного кодексу України загалом повторюють загальноприйнятій у доктрині порядок тлумачення¹⁹. В ст. 213 наведений також приблизний невичерпний перелік способів тлумачення, які можуть застосовуватись. Серед них законодавець визначає, зокрема, порівняння відповідної частини правочину з *намірами сторін*, *урахування мети правочину* задля визначення справжньої волі сторін.

Кауза являє собою поєднання господарської (економічної) та цивільно-правової (юридичної) мети²⁰. Тому таке нововведення законодавства дозволяє говорити про відкриття широких можливостей застосування каузи для вирішення проблеми тлумачення.

Цей висновок підтверджується тим, що у вітчизняній судовій практиці вже з'явилися випадки посилання на каузу певного договору при тлумаченні його умов. Так, при розгляді Господарським судом м. Києва справи за позовом акціонерної енергопостачальної компанії "Київенерго" до ТОВ "Компанія МіК" про тлумачення умов договору, позивач задля визначення шляхом тлумачення строку дії договору послався на мету укладення договору. Він, зокрема, зазначав, що метою укладення договору про надання юридичних послуг було стягнення заборгованості у певний термін; виходячи з цього й потрібно визначати строк дії договору²¹.

Набагато ширше застосовують каузу для тлумачення договору суди Російської Федерації. Крім наведених вище прикладів, кауза у тлумаченні договору використовується для кваліфікації його як договору певного виду або для вирішення питання про його удаваність. Так, у постанові Президії Вищого арбітражного суду Російської Федерації від 08.06.1999 р. № 5347/98 вказувалося, що, оскільки в матеріалах справи відсутні жодні докази укладення правочинів задля досягнення будь-якої господарської мети, дані правочини потрібно кваліфікувати як різновид ігрових правочинів²².

¹⁶ Там же. — С. 112.

¹⁷ Шапп Я. Основы гражданского права Германии. — М.: Бек, 1996. — С. 175.

¹⁸ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. — М.: Статут, 2002. — Книга 1: Общие положения. — С. 269.

¹⁹ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — Т. 1. — С. 362.

²⁰ Новиков К. А. О каузе в сделках и обязательствах // Правоведение. — 2002. — № 6. — С. 83-84.

²¹ Бондаренко М. Срок действия договора и правоотношений // Юридическая практика. — 2005. — № 412 (46). — С. 11.

²² Фогельсон Ю. Хозяйственная цель сделки // Хозяйство и право. — 2001. — № 2. — С. 83.

При існуючому різноманітті договірних відносин у договорі неможливо врахувати всі можливі наслідки і подробиці відносин сторін. Так само неможливо розробити універсальні правила усунення двозначних чи неврегульованих моментів договору. Проте теорія каузи правочину як єдність суб'єктивного (намірів сторін, бажаного результату, на який вони розраховують при укладенні правочину) й об'єктивного (вираз цих намірів назовні, викладення і закріплення їх у певній формі) дозволяє певним чином подолати протиріччя між двома традиційними підходами до тлумачення: теорією волі та теорією волевиявлення.

Проведений аналіз показує, що критерій тлумачення змісту договору за його каузою (намірами сторін, цілями сторін, метою, сутністю, основним предметом договору тощо) в тій чи іншій мірі використовується на практиці в багатьох країнах. Закріплений він і у законодавстві України. І хоча наявна на цей час судова практика не містить багато прикладів використання каузи при тлумаченні договорів, вивчення доктринальних положень та досвіду інших країн дозволить визначити доцільність використання та окреслити перспективи застосування даної теорії.

На нашу думку, кауза в процесі тлумачення змісту договору може використовуватися, зокрема, для:

- визначення виду договору та, виходячи з цього, усунення в ньому спірних моментів;
- вирішення питання про окремі права та обов'язки сторін з урахуванням кінцевих цілей сторін договору та загальної мети його укладення;
- точного визначення предмету договору з урахуванням загальної мети його укладення та вирішенням спірних питань на підставі цього;
- визначення строку дії договору;
- усунення прогалин у договорі.

Вважаємо, що застосування каузи для тлумачення змісту договору є доцільним та перспективним, оскільки дозволяє тлумачити договір, виходячи з його сутності, основної мети, враховуючи цілі, які переслідують сторони при укладенні договору. Такий підхід найбільше відповідає принципам цивільного права і може використовуватись як сторонами договору, так і судом при розгляді відповідного спору.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 4 від 19 грудня 2006 року)*

